KIRURZI-RANARNICI U BJELOVARU I BJELOVARSKOM ZAVIČAJU U XVIII.–XIX. STOLJEĆU

SURGEONS IN BJELOVAR AND BJELOVAR COUNTY DURING THE 18.–19. CENTURY

DUBRAVKO HABEK*

Deskriptori: Kirurgija – povijest; Povijest 18. stoljeća; Povijest 19. stoljeća; Hrvatska

Sažetak. U lokalnoj medikohistoriografiji iznijeti su dosad nepoznati podatci o imenima, školovanju i nekim aktivnostima više od 160 kirurga-ranarnika, najbrojnijih (vojnih) zdravstvenih djelatnika u povijesti zdravstva bjelovarskog kraja tijekom XVIII. i XIX. stoljeća. Prvi su kirurzi-ranarnici došli u Bjelovar s ustrojstvom grada i naseljavanjem krajiških pukovnija u okolnim naseljima duž Vojne krajine polovicom XVIII. stoljeća. Obavljali su svoju službu kao vojni (trupni: pukovnijski, bataljunski, husarski), bolnički i gradski kirurzi. Uz svakodnevni posao kirurga i porodničara obavljaju mrtvozorstva i sudske obdukcije. Izmjenjivali su se kao bolnički liječnici-kirurzi. Kirurg-ranarnik kao profil zdravstvenog radnika školuje se u kirurško-medicinskim akademijama Austrijskog carstva do druge polovice XIX. stoljeća.

Descriptors: Surgery – history; History, 18th century; History, 19th century; Croatia

Summary. Some data unknown so far from the local medical historiography are presented on the names, education and activities of more than 160 surgeons, the most numerous (military) health professionals in the history of Bjelovar area health care during the 18th and 19th centuries. The first surgeons arrived in Bjelovar with the establishment of town authorities and settling of the Border regiment troops in the surrounding areas along the Croatian Military Border at mid-18th century. They performed service as military (troop, i.e. regiment, battalion, hussar) and hospital surgeons as well as district medical officers. Along with their daily routine as surgeons and obstetricians, they also performed medical examination and autopsy, permanently alternating their duties as hospital physicians and surgeons. Surgeons as medical professionals received education at surgical-medical academies of the Austrian Empire until the second half of the 19th century.

Liječ Vjesn 2008;130:311–317

Premda među najmlađim hrvatskim gradovima, Bjelovar je imao organiziranu zdravstvenu zaštitu od polovice XVIII. stoljeća, osnutka grada. Okolna mjesta u bilogorsko-moslavačkom kraju spadaju među najstarija mjesta i župe sjeverozapadne Hrvatske i spominju se i prije osnivanja Bjelovara kao utvrde. To su Rača (Nova Rača) od 1228., Međurača (Međurječje) 1245. i Rovišće od 1356. godine. Od 1528. spominju se naselja Gudovac *(Gumbotz)* i Stare Plavnice *(Sv. Benedict),* a na karti *N. Angielinija* iz 1566. ucrtana su i danas poznata naselja bjelovarske okolice. Najstariji pisani zapis o mogućem naselju iz kojega je nastao Bjelovar jest posjed *Beloblatje* od 18. 12. 1423., doba kralja Sigismunda. Imena naselja grada Bjelovara mijenjala su se od *Belonc, Welowar, Belovar* do *Bjelovar.* U prvim desetljećima XVIII. stoljeća, naselja Bjelovar i Klokočevac s oko 200 žitelja bila su pod župnom upravom Kapele.[1–3] U maticama umrlih, vjenčanih i rođenih župe Kapela nema zapisanog mjesta-naselja *Belovara* ili sličnog imena sve do godine 1753. kada se prvi put spominje mjesto u ovoj župi kao takvo, premda su novorođena djeca krštena u župi Trojstvo od 1690. godine iz naselja *Prespa, Ciglena, Patkovacz* i rijetko*, Belovar*, Također nema zapisa o imenima kirurga ili liječnika.[3–10]

Barun general *Phillip Lewin Beck* po zapovijedi carice i kraljice Marije Terezije započinje gradnju utvrđenoga vojnoga grada otkupljivanjem zemljišta 1756. godine, tako da su aktualna fortifikacijska zbivanja temeljna za razvoj Bjelovara i bjelovarskog kraja[2] i samim time, i zdravstvene službe naseljavanjem vojnih postrojbi s časnicima, njihovim obiteljima te pratećom svitom vojnih liječnika, kirurga-ranarnika, primalja i ljekarnika. Godine 1757. Bjelovar postaje »Stožerno mjesto« (njem. *»Stabsort«),* premještanjem stožera Križevačke *(Reg. Crisiensis*) br. 64 i Đurđevačke krajiške pješačke pukovnije (*Reg. Georgiensis seu Szentvarynensis)* br. 65 Varaždinskoga generalata, čije se zapovjedništvo doseljava u Bjelovar godine 1760. Grad Bjelovar proglašen je vojnim komunitetom *(Militär-komunität*), povlaštenim krajiškim gradom-vojnom općinom 1771. godine.

U okolna bjelovarska naselja utvrđuje se po dvanaest satnija svake pukovnije čuvajući granicu Vojne krajine i Austrijskog carstva. S njima dolaze i navedeni vojni zdravstveni (sanitetski) djelatnici koji kraće ili duže vrijeme obitavaju u bjelovarskom kraju, napose veći broj kirurga-ranarnika koji su pratili dijelove pukovnija po ratnim akcijama diljem Hrvatske i Europe (Češka, Austrija, Švicarska, Italija, Njemačka...). Kako je bjelovarski kraj bio na samoj granici Vojne krajine, logično je da su se tijekom XVIII. i XIX. stoljeća izmijenile tisuće krajišnika s desetcima pripadajućih formacijskih ratnih (vojnih) kirurga, čijim se uslugama koristilo i civilno pučanstvo, napose u tadašnjim vojnim bolnicama

* **Klinika za ginekologiju i porodništvo Medicinskog fakulteta i Opće bolnice »Sveti Duh«, Zagreb** (dr. sc. Dubravko Habek, dr. med.)

Adresa za dopisivanje: Dr. D. Habek, Klinika za ginekologiju i porodništvo Medicinskog fakulteta i Opće bolnice »Sveti Duh«, Sveti Duh 64, 10 000 Zagreb

Primljeno 17. prosinca 2007., prihvaćeno 29. kolovoza 2008.

(njem. *Feldspital)*. Zvanje (školovanog) kirurga-ranarnika postojalo je u XVIII. i XIX. stoljeću u našim krajevima; krajem XIX. stoljeća ovakav se profil zdravstvenog djelatnika više ne školuje na srednjoeuropskim kirurškim i medicinskim akademijama.[11–13]

Podatci o rođenim, vjenčanim i umrlim u gradu Bjelovaru i okolnim župama bjelovarskoga kraja dostupni su iz arhivskih župnih matica. One su nepresušno vrelo podataka: spol djeteta, zakonitost djeteta (izvanbračna ili u braku), datum rođenja, roditelji djece i njihovo zanimanje, datum krštenja ili smrti, imena i zanimanje kumova, uzrok smrti *(causa mortis)*, prezimena i imena liječnika (*Medicus),* kirurga (*Chyrurgus)* i primalje *(Obstetrix*), odnosno osobe koja je potvrdila smrt ili udijelila krštenje iz nužde.[3–10,14–102]

Kako do sada postoje djelomična i netočna izvješća o aktivnostima i imenima bjelovarskih vojnih kirurga-ranarnika,[98–100] u ovom radu lokalne medikohistoriografije iznijet će se dosad nepoznati podatci o školovanju, imenima, dužnostima i nekim aktivnostima kirurga-ranarnika, najbrojnijih zdravstvenih djelatnika u povijesti vojnog i civilnog zdravstva Bjelovara i bjelovarskog kraja te Vojne krajine tijekom XVIII. i XIX. stoljeća.

Školovanje kirurga-ranarnika

Od srednjovjekovnih brijača (njem. *Barbier, Barbiermeister,* tal. *Barbieri,* lat. *barbitonsores*) koji su »puštali krv«, »operirali« katarakte i kile, vadili zube, šišali i brijali časnike i mrtvace te obavljali druge nečiste zahvate, školovali su se prvotno ranarnici-vidari (njem. *Feldscheren, Wundärzte*) nazivani kasnije kirurzima (njem. *Chyrurgen;* lat. *chirurgus, chyrurgus, cirulgicus, chirurgius, chirurgus vulnearis)*, koji su bili preteča današnjih kirurga i kirurških struka (grč. *heirruka, ergon-rad*). Srednjovjekovnom su se kirurgijom bavili svi: mesari, brijači, kupeljari.... Oni su bili dostupni svima, širemu seoskom i gradskom pučanstvu, za razliku od »izučenih« ranarnika koji su bili isključivo uz plemiće i moćnike u dvorcima i velikim gradovima (njem. *Hoffwundärzte)*. Tako je i štrojač svinja *Jacob Nuffer* u švicarskom Siegershausenu 1500. godine svojoj ženi zbog teška poroda otvorio trbuh i maternicu, odnosno učinio je carski rez. U opstetričkoj medikohistoriografiji stoji da je majka nakon carskog reza preživjela još pet poroda, a dijete rođeno carskim rezom doživjelo starost od 77 godina![11–13]

Kako su postojali samouki ranarnici, ponajvećma i šarlatani, školovanje kirurga u srednjem vijeku i doba renesanse zauzima čvrsto mjesto. Tako se već 1497. u Strassbourgu pojavljuje prva učevna knjiga za kirurge, tada ranarnike *»Das Buch der Wundarztnei*«, autora *Hyeronimusa Braunschweiga*, a nedugo zatim i druga knjiga *Hansa von Gersdorfa »Das Felbuch der Wundarztnei«*, godine 1528. tiskana također u Strassburgu. Obje knjige pune su ilustracija tadašnjih operacija, primjerice trepanacija, repozicija, amputacija. Od 1555. godine postoji učilište za vojne kirurge-ranarnike u Beču koji je bio u sastavu tadašnjih vojnih učilišta kao višemjesečni tečaj, a kasnije i trogodišnji studij. U Francuskoj kirurzi i liječnici školuju se na kirurškoj akademiji i pariškoj medicinskoj akademiji, u Njemačkoj na *Collegium Medico-chirurgicum* u Berlinu, Münsteru, Magdeburgu, a u Bruxellesu otvorena je 1768. godine kirurška akademija (*Chirurgische Akademie*). Kasnije se otvaraju kirurške akademije u Celovcu (Klagenfurtu) i Ljubljani. U Mađarskoj prvi se kirurzi spominju u Budi već 1279. godine.

Carica i kraljica Marija Terezija s carskim savjetnikom dr. Gerhardom van Swietenom objavljuje 17. 9. 1770. javnozdravstveni zakon *»Consitutio normativa rei sanitatis« (»Normativum sanitatis«),* u kojem se između ostalih pravilnika propisuje školovanje i rad liječnika, kirurga-ranarnika, ljekarnika i primalja. Car Josip II. 7. studenoga 1785. utemeljuje Medicinsko-kirušku akademiju (tada ponajprije za vojne liječnike i kirurge), nazvanu po njegovu imenu *Josephinum (ACADEMIA CAESAREO-REGIA IOSEPHINA; Josephs-Akademie)*. Ovo je kirurško-medicinsko veleučilište školovalo tisuće liječnika i kirurga do 1874. godine (slika 1.). Danas je to povijesno-medicinski institut s muzejom i zbirkom voštanih anatomskih, kirurških i porodničarskih preparata po kojima su učili tadašnji studenti medicine i kirurgije. Gotovo svi kirurzi austrijske vojske prošli su školovanje na Josephinumu, a među njima bilo je i kadeta s hrvatskim prezimenima (npr. Župančić, Valentić, Kovač, Kuhar, Abramić).[111,112] Godine 1804. osniva se u sklopu Josephinuma *»Operationinstitut*«, praktično učilište kirurgije, porodništva i oftalmologije za liječnike i kirurge. Na akademiji su se školovala dva profila liječnika: tzv. niži liječnici *(»podliečnik«, »liečnik«)* koji studiraju tri godine i postaju *»Rigorosisten«.* Nakon položena ispita *»Rigorosen«* dobivaju naziv *»Unterfeldarzt«,* odnosno »*Chirurg«.*

Slika 1. *Znak liječnika i kirurga Medicinsko-kirurške akademije Josephinum*

Figure 1. *Physicians and surgeons sign of the Medical-surgeons Academy Josephinum*

U Hrvatskoj, u bolnici Milosrdne braće u Zagrebu, dr. Rudolf Lamprecht, *magister obstetriciae et chirurgiae*, otvara 1812. godine prvu kiruršku privatnu školu, koja je nažalost trajala samo jedan semestar i potom ukinuta. Kasnije Lamprecht odlazi u Padovu i postaje poznatim profesorom porodništva i predstojnikom tamošnje porodničke klinike.

Svaki je grad u tadašnjem Austrijskom carstvu imao gradskog fizika *(medicinae doctor*), kirurga-ranarnika *(chirurgus*), ljekarnika *(pharmacopoeus*) i izučenu primalju *(obstetrix approbata*).[11–13,101] Županijski, kasnije kotarski i gradski fizici bili su odgovorni za javno zdravstvo i epidemiologiju, bavili su se općom medicinom, organiziranjem zdravstvene službe, zdravstvenopravnim i sanitarnim zakonima i nadzorom. Kirurzi-ranarnici bavili su se operacijskom medicinom; kirurgijom i porodništvom, okulistikom, zatim unutrašnjim bolestima, obavljali su obdukcije (razudbe).... Liječnici (fizici), a češće kirurzi-ranarnici bili su educirani iz primaljstva / porodništva, s titulom *»magister obstetriciae«.* Hrvatski liječnici diplomirali su u drugoj polovici XIX. stoljeća na novoosnovanim medicinskim fakultetima Austrijskog carstva (Innsbruck, Prag, Beč, Graz, Budimpešta), gdje su nakon višemjesečne edukacije iz kirurgije

Slika 2. *Porodničarski instrumenti XIX. stoljeća: forceps, embriotomi*
Figure 2. *Obstetrics instruments in XIX. century: forceps, embriotoms*

(ranarstva), porodništva (primaljstva) ili oftalmologije (očarstva) postajali *»Magister chirurgiae«, »Magister obstetriciae«, »Magister oculisticae«*. Tako su u Bjelovaru djelovali tijekom XVIII. i XIX. stoljeća brojni vojni i civilni liječnici i kirurzi.[11–13,101]

Kirurzi-ranarnici imali su standardizirani instrumentarij koji se sastojao od dvije drvene kasete s kirurškim instrumentarijem, jedne torbe porodničarskog pribora (forceps i embriotomijski instrumenti – slika 2.) te jedne torbe obdukcijskog instrumentarija. Obavljali su obdukcije (razudbe) na zahtjev sudbenih vlasti ili policije. Operacijski spektar sastojao se od obrade rana, amputacija, herniotomije, incizija gnojnih procesa, repozicija kostiju, operacija katarakte, te porodničarskih zahvata poput okreta ploda i ekstrakcije, embriotomije kod patoloških položaja i ekstrakcije ploda forcepsom. Nisu se upuštali u zahtjevnije kirurške zahvate poput kraniotomija, torakotomija ili laparotomija. Njih su primalje pozivale na porode gdje je postojala vitalna opasnost za majku i dijete. Bili su izučeni i za obavljanje carskog reza, koji je ujedno bio i najveći kirurški zahvat toga vremena, no još uvijek najsmrtonosniji zbog neušivanja maternične razrezane stijenke i posljedičnog iskrvarenja ili teške intraabdominalne infekcije. Ovu danas rutinsku operaciju slavni njemački porodničar i povjesničar Küstner nazivao je *»operacija s ponosnim imenom, ali s gotovo uvijek žalosnim ishodom«*, a francuski suvremenici takve, tada vrlo hrabre kirurge-operatere nazivali *antropofagima*! Kirurške i porodničarske zahvate obavljali su u dnevnoj odjeći i obući, bez zaštitnih gumenih ili končanih rukavica i bez kasnije poznatih mjera asepse i antisepse iz druge polovice XIX. stoljeća. Uza svoj kirurški i porodnički instrumentarij rabili su za zaustavljanje krvarenja i liječenje rana i prirodne ljekovite tvari: stipsu, zelenu galicu, papar, octenu vodu, med... Rane su obrađivali kauterizacijom, stavljanjem obloga s raznim melemima (njem. *Umschlag,* kataplazme), ili ostavljanjem rane otvorenom, što je u praksu uveo bečki kirurg slovenskoga podrijetla *Vincentius Kern,* 1809. godine *(»Offene Wundbehandlung«)*.[11–13,101,102] Vojni kirurzi-ranarnici obavljali su poslove bolničkog liječnika-kirurga, gradskog i terenskih kirurga, kirurga na bojišnicama, mrtvozornika, a prethodni »civilni« ranarnici-vidari bili su članovi svoga obrtničkog ceha. Tako su primjerice u Varaždinu imali s kupališnicima (balneatorima) svoj ceh s pravilnicima iz 1557. i 1561. godine. No, kasnije većina se učenih vojnih kirurga ograđivala od srednjovjekovnih brijača-nadriranarnika i kupališnaraca. U većini tadašnjih europskih gradova nije se moglo bez učenih kirurga-ranarnika, koji su imali dobru reputaciju i stekli dobar imetak, napose u većim gradovima.[102]

U našim krajevima dana 26. 12. 1694. u Osijeku su austrijski vojni kirurzi-ranarnici izvršili prvi poznati carski rez u tadašnjoj Hrvatskoj, koji je ujedno bio i prvi veći i pravi kirurški zahvat, a majka i čedo su preživjeli.[101] U Koprivnici se 1659. godine spominje prvi kirurg po imenu *Wolfgang*, a potom *Jochannes Gogoy* 1704. godine i *Franciscus Knezevich*, 1706. godine. U Križevcima prvi je poznati kirurg bio *Ivan Adam Rumor* 1667. godine. Zagreb (Gradec) ima 12 ranarnika godine 1780., dok se u Hrvatskoj i Slavoniji od 1690. do 1825. godine spominju 82 kirurga-ranarnika. Godine 1782. u Osijeku je stalni bolnički kirurg *Antun Reinchard* školovan u Njemačkoj, zatim Švicarac *Johannes Gasparus Aman* i Nijemac *Heinrich Ernest Mayer,* a 1722. godine i Hrvat *Franko Simović (Franco Simovicz*).[101–104] U Rijeci se u kolovozu 1786. otvara prva primaljska škola na tlu Hrvatske pod voditeljstvom *dr. Jacoba Cosminija*, kirurga-porodničara, koja nije odgovarala klauzulama aktualnog van Swietenova zakona pa uskoro prestaje s radom. Godine 1795. vojni kirurg austrijske mornarice i općinski kirurg Karlobaga *I. Carobbi* objavljuje udžbenik za babice *»Csast obnassan babi pupkoreznici horvatinki«*.

Kaznenim je zakonom od 27. 5. 1852. reguliran rad zdravstvenih djelatnika, pa tako i kirurga:[105]

§ 359.

Liječnici, ranarnici, apotekari, primalje i mrtvozorci, držani su svaki put, kad im se namjeri bolest, ranjenje, porod ili smrt, u kojima ima sumnju kojega zločinstva ili prestupka uopće silovite koje ozlede, zrokovane po inom kom, obavijestiti o tom vlast odmah. Ako to propuste, tvore prekršaj i kazne se globom od deset do 100 forinti.

§ 498.

Liječnik ili ranarnik, primaljnik ili primalja, koji drugomu komu, a ne vlasti na uredovni upit, otkriju tajnu koje god osobe, povjerene njihovoj pregledbi: imadu se za taj prekršaj kazniti prvi put zabranom praktike na tri mjeseca, drugi put na godinu dana, a treći put zavazda.

Bjelovarski kirurzi tijekom XVIII. i XIX. stoljeća

Prethodni pisci i medicinski povjesničari bjelovarskog kraja[99,100,106] napominju u svojim djelima da su osnovnu zdravstvenu skrb u Bjelovaru prije dva stoljeća pružali ranarnici te da se »*jednog nepoznatog dana, vjerojatno koncem XVIII. stoljeća, nastanio za stalno jedan takav ranarnik kao službeni liječnik negdje u Bjelovaru«.* Potom je zabilježeno*: »prvi ranarnici u Bjelovaru spominju se oko 1850. god. To su Knapfardt i Namorsch...«* No, obje konstatacije zasigurno nisu točne i zahtijevaju korekciju*:* prezime Knopfhardt nosile su bjelovarske primalje Križevačke pukovnije *Anna i Josepha Knopfhardt,* i to od početka XIX. stoljeća, dok se kirurga pod tim prezimenom ne nalazi u ispitivanoj građi.[11] *Vatroslav Namorsch* bio je *dr. med. univ.* i kirurg, primarni liječnik i ravnatelj bjelovarske bolnice, a ne ranarnik, u Bjelovaru je obavljao praksu sedamdesetih godina XIX. stoljeća i bio član prvoga saziva Hrvatskoga liječničkoga zbora.[107] Prvi su kirurzi-ranarnici došli zasigurno s osnivanjem vojnoga grada početkom druge polovice XVIII. stoljeća,[110] a ne 1850. godine, što je podastro i *Brlić*[98] svojim

Tablica 1. *Kirurzi u Bjelovaru i bjelovarskom kraju XVIII. i XIX. stoljeća.*
Table 1. *Surgeons in Bjelovar and Bjelovar County during the XVIII. – XIX. century*

Kirurzi Đurđevačke pukovnije Chyrurgus Reg. Szentvariensis seu St. Georgen Regiminis	Kirurzi Križevačke pukovnije Chyrurgus Reg. Crisiensis	Bolnički i gradski kirurzi, pukovnijski kirurzi kod kojih nije zapisana postrojba Chyrurgus in hospitali, Chyrurgus Commit. Belovariensis, Chyr. Regiminis…
Michael Beck (1771.)	Georg Beimrohr (1770.–1778.)	Lember (umro 1773.)
Franciscus de Felder (1771.–1789.)	Thadeus Lemle (1770.–1778.)	Michael Dorf (1776.–1797.)
Michael Rex (umro 1773.)	Venceslaus Scharchug (1771.–umro 1787.)	Franciscus Horak (1780.–1789.)
Michael Seck (1774.–1776.)	Ivan Ronch (1771.–1782.)	Franciscus Pilz (1781.)
Jochan Chorak (1781. – umro 1811.)	Karl Qvast (1771.–umro 1779.)	Johan Klenovich (umro 1783.)
Franciscus Namiesky (umro 1783.)	Ferdinand Kreutzer (umro 1775.)	Hieronim Jetel (umro 1784.)
Joannes Kaiser (1786.)	Ivan Beineghr (1776.)	Ignatius Stuckly (1786.–1788.)
Lauterspach (1791.)	Jacobus Ricker (1776.–umro 1804.)	Jeklinn (1788.)
Ignatius Czinke (1791.–1796.)	Franz Pernath (1776.–1790.)	Josephus Ruttroff (1788.)
Franciscus Xaverii Kuhn (1791.–1799.)	Johann Diell (1776.–1789.)	Antonius Zerniger (1791.)
Sebastianus Smelczer (umro 1797.)	Johan Lugmeri (1776.–1787.).	Urch (1798.)
Adalbert Henzl (1801.)	Johan Feidinger (1776.–(1789.)	Stubel (1798.)
Franciscus Schenk (1802.–1811.)	Wenzel Maux (1776.)	Kuker (1798.)
Felix Martin Regl (umro 1804.)	Christoph Daubach (1776.).	Antonio Verner (1800.–umro 1821.)
Antonius Egen (umro 1814.)	Mattias Egger (1778.)	Antonio Szabo (1804.)
Antonius Almasy (1814.)	Ivan Babich (1778.)	Venceslav Laczki (1804.–1805.)
Josephus Csik (1814.)	Franz Dietze (1778.)	Franciscus Justeg (1812.)
Leopold Lindenmayer (umro 1825.)	Jacob Mliczke (1778.)	Rudolphus Kavernik (umro 1813.)
Josephus Aman (1829.–1840.)	Vincentius Lopperius (1778.)	Klempuzky, Chyrurgus Casmaniensis (1814.)
Lang (1842.–1856.)	Franz Apfelthaller (1778.)	Brorngramm, domest. Chyrurg. (umro 1827.)
	Michael Moth (1778.)	Prompauer (1829.)
	Joseph Blijerle (1778.)	Neyrauch (1830.–1854.)
	Franciscus Babich (umro 1780.)	Venkovich (1839.)
	Johann Peinroch (1784.)	Verlcorn (1839.)
	Josephus Anas (umro 1785.)	Mier (1839.–1844.)
	Josephus Reichardt (umro 1785.)	Püchner (1840.–1859.)
	Frantz Jakisch (1787.–1789.)	Waldkirch (1840.–1851.)
	Anton Jurkovich (1787.)	Bloss (1840.)
	Johan Gavallovski (1787.)	Verlfeld (1840.)
	Jacob Rebholz (1787.)	Winkler, Chyr. Comm. Bel. (1841.–1846.)
	Johan Panitz (1787.–1789.)	Pück (1841.–1853.)
	Ignatz Müller (1787.–1812.)	Doetzany (1842.)
	Leopoldus Rebholtz (umro 1787.)	Kalessa (1841.–1842.)
	Carl Schramm (1789.)	Rathlanger (1842.)
	Anton Wiesenfeld (1789.)	Watzky (1842.–1855.)
	Anton Weis (1789.)	Vigmann (1842.)
	Jacob Mora (1789. umro 1792)	Schaffl (Shtöffl) (1842.–1851.)
	Joseph Wodravka (1789.)	Pfortner (1842.)
	Joas Ulih (1790.)	Rathbauer (1842.)
	Antonius Ultsch (1789.–umro 1792.)	Zöller (Zeller) (1842.)
	Antonius Steffani (1793.–umro 1804.)	Widicz (1843.–1845.)
	Vilhelm Pinter (1796.)	Mayerrhoffer (1843.–1845.)
	Jacob Baier (1796.)	Zengler (1843.–1845.)
	Anton Czezinger (1796.–1816.)	Palka (1844.)
	Josephus Hörman (Hermann) (1796.–1806.)	Flog (1844.)
	Erasmus Richter (1793.–1807.)	Bennich (1844.–1856.)
	Grättner (1807.)	Fengler (1844.)
	Uklijarick (1807.)	Tutczek (1844.).
	Michael Lauterbacher (1807.–1811.)	Ferdo Strnadt (1844.–1874.)
	Joannes Arbesz (umro 1808.)	Brandl (1845.–1851.)
	Joannes Huber (umro 1812.)	Barth, Chyr. Comm. Bel. (1845.–1856.)
	Dominicus Ebner (umro 1812.)	Palnstorf (1846.–1851.)
	Martin Repka (1819.)	Leeb (1846.–1850.)
	Franz Hubner (1819.)	Franjo Svoboda (1846.–1874.)
	Wenzel Pokorny (1819.–1848.)	Mandl (1846.–1856.)
	Carolus Tompa (umro 1822.)	Neugebauer (1847.–1855.)
	Hernik Gollub (1830.–1855.)	Schaschek (1847.–1856.)
		Feller (1847.–1856.)
		Beck (1847–1856)
		Echkardt (1847.)
		Pesschka (1850.)
		Ljudevit Horvat (1850.–1888.)
		Göpfl (1850.)
		Höschel (1850.)
		Mack (1852.)
		Eden (1852.)
		Smaga (1852.)
		Jakob Kürschner (1852.–1874)
		Kotzbek (1852.)
		Szlon (1853.–1856.)
		Testischek (1853.)
		Hanselsky (1853.)
		Burian (1853.)
		Sielak (1853.–1854.)
		Dr. Alojz Erlevein (1856.–1874.)
		Hieronim Schuster (1856.–1857.)
		Hes (Has) (1856.)
		Mayer (1856.)
		Malich (1856.)
		Rauch (1856.)
		Vatroslav Vondraček (1856.–1857.)
		Pribičević (1857.)
		Pestischek, Chyr. Garesniciensis (1861.)
		Aleksa Riedl (1865.–1891.)
		Vojtek Herda, Chyr. Garesnic. (1874.)
		Radivoj Krebs (1875.)
		Dr. Vatroslav Namorsch (1874.–1875.)
		Antun Bazijanec (1889–1893.)

djelom u kojem navodi imena bjelovarskih ranarnika-kirurga, stožernih liječnika i ljekarnika. U povijesnoj dokumentaciji bečkoga Ratnog arhiva u godini 1768. spominje se postojanje stožernih kirurga (lat. *Stabs chyrurgi*) u gradu *Bellovaru*. Jesu li postojali i prije osnivanja grada u malenom mjestu-tvrđi, nije do sada poznato. Prethodni istraživači podastrli su uz imena kirurga i imena dvojice obrtnika rukavičara *chirothecariusa* (lat. *chirothecator, cirothecarius;* njem. *Handschuhmacher)* vjerojatno misleći da se radi o kirurzima-ranarnicima.[98,99]

Svaka je pukovnija imala prostorije (stanove) za svoje vojne kirurge-ranarnike, kojih je po pukovniji bilo dvanaest (pukovnijski, husarski, bataljunski) sa stanovima u staroj jezgri Bjelovara (njem. *Innenstadt*), i to: četiri kirurga nadranarnika (lat. *supremus chyrurgus, superior chyrurgus;* njem. *Oberwundärzte)* i osam podliječnika kirurga (lat. *chyrurgus, unterchyrurgus;* njem. *Unterwundärzte)*. Njihovi stanovi nalazili su se u dijelovima gradske jezgre gdje je sada restaurant »Adria« (Križevačka pukovnija) te trgovine sučelice Domu kulture (Đurđevačka pukovnija). Uz njih, stožerni liječnik (*Stabs medicus*) bio je zapovjednik vojnog saniteta, a svaka je pukovnija imala pukovnijskog liječnika *(Regimentsarzt*) i izučenu, pukovnijsku primalju (*Obstetrix approbata Regiminis Crisiensis et Szentvarynensis*). Na planu grada Bjelovara iz 1772. jasno su ucrtane kuće pukovnijskog liječnika, ljekarna i kuća pukovnijskog kirurga. Tadašnji vojni bjelovarski kirurzi i liječnici imali su i svoje vrtove na periferiji grada, izvan gradskih bedema.[1,11,99]

U maticama rođenih-krštenih, vjenčanih i umrlih župe Bjelovar i župa bjelovarskog kraja do kraja XIX. stoljeća[14–97] te sastavu postrojbi Đurđevačke i Križevačke pukovnije Varaždinskoga generalata iz XVIII. stoljeća[113] navode se imena 165 kirurga-ranarnika koji su obavljali svoju službu kao vojni (trupni: pukovnijski, bataljunski, husarski), bolnički i gradski kirurzi Đurđevačke i Križevačke pukovnije te husarske satnije *(*tablica 1.). Iz navedenih dokumenata razvidno je da su neki liječnici, kirurzi i primalje nosili prefiks ili interpolaciju *de,* što potvrđuje njihovu velikašku pripadnost.

Ovako velik broj kirurga u 150 godina govori za česte prekomande trupa u kojima su kirurzi radili kao trupni kirurzi. Neki su od njih proveli u Bjelovaru više desetljeća, zasnovali obitelji u Bjelovaru, živjeli u ovom gradu, umrli i pokopani, dok su neki spomenuti samo u pojedinačnim godinama. Ispočetka su kirurzi nosili isključivo prezimena njemačkog podrijetla (npr. *Smelzer, Felder, Kaiser, Lindenmayer, Ricker, Regl*...), potom češkoga (npr. *Horak, Gollub, Szlon, Testischek, Hanselssky, Sielak*...) i hrvatskog porijekla (npr. *Venković, Benić, Horvat, Bazijanec*...). Godine 1842. spominje se čak 15 kirurga u samom gradu Bjelovaru. Iz istraživanog arhivalija moguće je dobiti podatke o obiteljima kirurga i njihovim sudbinama (rođenje / krštenje, vjenčanje, smrt i pokop). Tako je, primjerice, dana 13. 2. 1771. umrla *Elisabetha Beck*, žena natkirurga-nadranarnika *Michaela Becka*, *superior chyrurgus I. R. St. Georgiensis,* a iste je godine kršten sin kirurga *Franciscusa de Feldera, Stanislav Franciscus;* 11. 7. 1788. umrla je jedanaestomjesečna kći kirurga *Stuklyja*; *prolis chyrurgi Anna Stukly.*

Kirurzi su, kao i primalje, tijekom teškoga poroda, prijevremenog poroda, tadašnjih porodničarskih operacija (okret, ekstrakcija), imali obvezu krštenja životno ugroženog novorođenčeta iz nužde, u životnoj opasnosti *(in periculo).* Tako je 1797. godine kirurg *Dorf* udijelio krst iz nužde novorođenčetu: *M.B. levante per chirurgus Dorfua,* a dana 18. 6. 1804. krštena je *Ana Maria* u nuždi od strane kirurga *Rickera*. Također, navodi se i udjeljivanje sakramenta umirućih od strane kirurga: u Čazmi umrla je naglo 10. 1. 1814. 40-godišnja M. G., kod koje je sakramente udijelio čazmanski kirurg *(provisa sacramenti) chyrurgus Klempuzky*, očito tijekom intervencije.[114] Neki su tadašnji liječnici *(dr. med. univ.)* bili i kirurzi *(magister chirurgiae),* dok su ponajvećma bili pukovnijski (trupni) liječnici. Tako je godine 1806. pukovnijski liječnik i natkirurg Križevačke pukovnije, poštovani (znameniti) gospodin, doktor medicine *Josephus Hermann, Clarissimo Domino Medicinae Doctoris et Supremus Chyrurgus Regiminis Crisiensis.* Kirurg i liječnik je *Franciscus Schenk*, pa *Antonio Veiner, Alojz Erlewein, Vatroslav Namorsch...* Godine 1845. osnovano je *Društvo zagrebačkih liečnika* s ukupno trinaest članova, a među njima tri magistra opstetricije i dva magistra kirurgije.[107]

Rijetki su kirurzi i tadašnji liječnici bili i doktori veterinarske medicine. I u Bjelovaru je djelovao jedan takav kirurg i veterinar Đurđevačke pukovnije, *Antonius Egen, Chyrurgus superior Reg. Szentvary et veterinae medicus,* koji je umro u 38. godini života i pokopan u Bjelovaru 17. 11. 1814.

Od 1830. godine u maticama umrlih (*Matricula defunctorum*) upisuju se obvezatno uzrok smrti (*Causa mortis)* uz klauzulu *Medicus ili Chyrurgus comprobata est*, što potvrđuje da je liječnik ili kirurg-ranarnik smrt potvrdio *(mors testimonio*) i odobrio ukop pokojnika. Kirurzi, uz svakodnevni posao kirurga i porodničara, redovito obavljaju mrtvozorstva: imali su svoj teren za službu zavisno od postrojbe koja se nalazila u okolnim selima, a izmjenjivali su se i kao bolnički liječnici. Tako mrtvozorstva u selu Klokočevcu 1855. godine obavlja kirurg *Barth*, a bolnički kirurg je te godine *Püchner. Chyrurgus in hospitali* (bolnički kirurzi) 1856. godine bili su: *Mandl, Hefs, Szlon, Lang, Vondraček, Malich, Barth i Bönisch.* Za selo Gudovac kirurg i mrtvozornik je *Barth,* a za Ivanovčane *Mayer.* Garešnički je kirurg *Pestishek.*

U obje bjelovarske bolnice, onoj prvoj *»Militär und Bürger Spital«* vjerojatno iz 1782. i druge *»K. und K. Landes-Spital des Warasdiner Regiments«* iz 1845. radili su kirurzi kao bolnički liječnici. Po Zakonu o ustrojstvu zdravstva od 4. 3. 1849. bolnicama u Monarhiji upravlja pukovnijski liječnik-kapetan, bolnički liječnik(ci) su podliječnici-vojni kirurzi, a njegu pružaju vojni bolničari i kasnije sestre milosrdnice-bolničarke.[104,105,108] Poznati bjelovarski gradski kirurzi (*Chyrurgus. Commitatis Belovariensis)* bili su *Winkler* (do 1845. godine) i *D. Barth*, od 1845. Druga bjelovarska bolnica bila je, kao i prva, vojna, ali i gradska; primala je na liječenje civilno pučanstvo grada i okolice (djecu, žene, trudnice, rodilje). Primjerice, dana 19. 10. 1853. u bolnici (*In hospitali*) umrlo je nedonošče staro ¼ sata, kao uzrok smrti (bolest) naveden je prijevremeni porod (*Partus immaturus)*, a smrt je potvrdio bolnički kirurg *Hanselsky*. Pet dana kasnije, 24. 10. 1853. umrla je u bolnici *(In Hospitali)* i majka navedenog nedonoščeta, 24-godišnja M. K., kao uzrok smrti upisan je: *Hydrops,* a smrt majke također potvrđuje tadašnji bolnički liječnik-kirurg *Hanselski (Hanselsky).* Dijete je pokopano istoga dana kada je umrlo, a majka 26. 10. 1853. na bjelovarskom gradskom groblju (slika 3.).

Godine 1880. u gradu Bjelovaru tadašnjom kirurgijom bave se bolnički liječnici opći praktičari, primarni liječnik bolnice *dr. Aleksa Valčić,* gradski fizik *dr. Avelin Roblek* i *dr. Izidor Schlick* kao kraljevski podžupanijski liječnik Podžupanije bjelovarske, a *Ljudevit Horvat* bio je kirurg-ranarnik i općinski liječnik u Ivanskoj. Godine 1885. u bje-

Slika 3. *Naziv druge bjelovarske bolnice iz 1845. godine*
Figure 3. *Name of the second Bjelovar Hospital 1845*

Slika 4. *Iz matice umrlih bjelovarske župe iz 1853. s imenima bolničkog kirurga Hanzelskog.*
Figure 4. *Ex Matricula defunctorum Parochiae Bellovariensis, year 1853 with name of hospital surgeon, Hanselsky*

lovarskoj bolnici učinjeno je 88 kirurških zahvata i četiri patološka poroda, a 1886. kirurških zahvata je učinjeno samo pet![99,108] U bolničkom se izvješću navodi da su kao antiseptici kod operacija osamdesetih godina[11,99,108,109,117] korišteni 3–5%-tna otopina karbolne kiseline, 1/1000 sublimat i jodoform. Svi gradski liječnici su uz bolničke kirurge-ranarnike i liječnike bili pozivani i nazočili operacijama koje su se izvodile u bolničkoj operacijskoj dvorani na I. katu iznad ulaza u zgradu, a nakon zahvata svi su bolesnici otpušteni kućama zdravi. Navodi se da su se amputacije 1888. godine izvodile u narkozi, vjerojatno općom inhalacijskom anestezijom Schimmelbuschevom maskom eterom ili kloroformom metodom kapanja. No, 12. 9. 1888., kralj *Franjo Josip I.* tijekom svoga drugog posjeta bjelovarskom kraju i Bjelovaru, obišao je bolnicu pod vodstvom ravnatelja i primarnog liječnika *dr. Hermanna Fischera* i razočarao se uvjetima rada i života bolesnika. Naime, kada je osobno otvorio vrata operacijske dvorane, naišao je na drveni operacijski stol, a pod njim stari šešir-cilindar u kojem je bila nasađena kvočka na jajima! Car je izjavio: *»Da siech es wirklich dürftig an!« (»Tu zbilja izgleda bijedno«).*[109]

Sljedeće, 1889. godine medicinsku i rijetko kiruršku skrb pružaju uz ostale gradske bjelovarske liječnike, 28-godišnji *dr. Herman Fischer*, primarni bolnički liječnik i gradski fizik, 53-godišnji nadranarnik-kirurg *Šandor Aleksa Riedel*, bolnički liječnik i *Antun Bazijanec*, kirurg. Godine 1893. d*r. Božo Steinfel* postaje liječnik Županijske bolnice u Bjelovaru i kraljevski kotarski liječnik, a *Antun Bazijanec*, posljednji kirurg-ranarnik napušta Bjelovar pošto je imenovan privremenim kotarskim liječnikom u Perušiću.[11,99,100,108,109] Prvi liječnik-kirurg dr. Milan Begić u bjelovarsku bolnicu dolazi 1906. godine iz Osijeka i ostaje svega dvije godine. Nakon njega, bjelovarski kirurzi prve polovice XX. stoljeća jesu gospoda primarijusi dr. Antun Gottlieb, dr. Nikola Karlić i dr. Josip Jagodić, gospođe dr. Regina Atijas i dr. Ljubica Bosner i gospoda dr. Đorđe Bastaić, dr. Stanislav Stebnicki i dr. Ivan Bićanić.[11,13,99,100]

Iz vlastitog istraživanja jasno je da su brojni kirurzi, stožerni liječnici i primalje pružali zdravstvenu skrb u Bjelovaru osnutkom grada kao takvog, a potom i osnivanjem prve bjelovarske bolnice oko 1782. godine.[11,99]

Kirurzi-ranarnici, školovani ponajvećma u tadašnjim visokim učilištima Austrijskog carstva, nuždan su zdravstveni profil tijekom XVIII. i XIX. stoljeća. Pružajući pomoć iz domene operacijske medicine (kirurgije, porodništva, oftalmologije), unutrašnjih bolesti, sudske medicine u vojnoj i civilnoj medicini diljem bojišnica, gradova i sela te bolnica, dali su neprocjenjiv doprinos funkcioniranju zdravstvene službe u gradovima tadašnjeg carstva, tako i Bjelovara, sukladno medicinskim spoznajama toga vremena.

LITERATURA

1. *Slukan Altić M.* Povijesni atlas gradova. I. svezak Bjelovar. Državni arhiv Bjelovar i Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003.
2. 250. obljetnica Bjelovara: izgradnja i razvoj 1756.–2006. Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Sažeci radova sa znanstvenog skupa, Bjelovar 2006.
3. Matica rođenih župe Kapela 1737.–1756. Hrvatski državni arhiv.
4. Matica umrlih župe Kapela 1737.–1758. Hrvatski državni arhiv.
5. Matica vjenčanih župe Kapela 1738.–1753. Hrvatski državni arhiv.
6. Matica rođenih župe Kapela 1756.–1784. Hrvatski državni arhiv.
7. Matica umrlih župe Kapela 1758.–1785. Hrvatski državni arhiv.
8. Matica vjenčanih župe Kapela 1769.–1782. Hrvatski državni arhiv.
9. Matica rođenih župe Veliko Trojstvo 1691.–1758. Hrvatski državni arhiv.
10. Matica vjenčanih župe Veliko Trojstvo 1688.–1766. Hrvatski državni arhiv.
11. *Habek D.* Povijest primaljstva, porodništva i ginekologije bjelovarskog kraja. Grad Bjelovar i Županija bjelovarsko-bilogorska. Čvor Bjelovar, 2008.
12. *Bazala V.* Poviestni razvoj medicine u hrvatskim zemljama. HIBZ Zagreb, 1943.
13. *Mlinarić I i sur.* Povijest kirurških struka u Hrvatskoj. Akademija medicinskih znanosti Hrvatske, 2002.
14. Zbirka Matica br. 321 župa Štefanje 1718.–1780. Državni arhiv Bjelovar 296 321.
15. Zbirka Matica br. 23 župa Ciglena 1896.–1931. Državni arhiv Bjelovar 296 23.
16. Matična knjiga rođenih br. 266 župe Rovišće 1789.–1827. Državni arhiv Bjelovar 296 266.
17. Matična knjiga umrlih br. 296 župe Rovišće 1858.–1874. Državni arhiv Bjelovar 296 296.
18. Zbirka Matica br. 129 župa Ivanska 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 296 129.

19. Zbirka Matica br. 214 župa Nevinac 1831.–1857. Državni arhiv Bjelovar 296 214.
20. Zbirka Matica br. 218 župa Nevinac 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 296 218.
21. Zbirka Matica br. 272 župa Rovišće 1833.–1857. Državni arhiv Bjelovar 296 272.
22. Zbirka Matica br. 322 župa Štefanje 1781.–1829. Državni arhiv Bjelovar 296 322.
23. Zbirka Matica br. 321 župa Štefanje 1718.–1780. Državni arhiv Bjelovar 296 321.
24. Zbirka Matica br. 220 župa Nova Rača 1858.–1875. Državni arhiv Bjelovar 296 220.
25. Zbirka Matica br. 216 župa Nevinac 1878.–1900. Državni arhiv Bjelovar 296 216.
26. Zbirka Matica br. 215 župa Nevinac 1858.–1878. Državni arhiv Bjelovar 296 215.
27. Zbirka Matica br. 151 župa Kapela 1858.–1876. Državni arhiv Bjelovar 296 151.
28. Zbirka Matica br. 345 župa Veliko Trojstvo 1858.–1878. Državni arhiv Bjelovar 296 345.
29. Zbirka Matica br. 152 župa Kapela 1876.–1897. Državni arhiv Bjelovar 296 152.
30. Zbirka Matica br. 22 župa Ciglena 1858.–1985. Državni arhiv Bjelovar 296 22.
31. Zbirka Matica br. 311 župa Štefanje 1685.–1748. Državni arhiv Bjelovar 296 311.
32. Zbirka Matica br. 312 župa Štefanje 1749.–1788. Državni arhiv Bjelovar 296 312.
33. Matica vjenčanih župe Bjelovar 1834.–1857. Hrvatski državni arhiv.
34. Matica rođenih i krštenih župe Bjelovar 1767.–1819. Hrvatski državni arhiv.
35. Matica rođenih i krštenih župe Bjelovar 1820.–1849. Hrvatski državni arhiv.
36. Matice umrlih župe Bjelovar 1767.–1849. Hrvatski državni arhiv.
37. Matica umrlih župe Štefanje 1775.–1842. Hrvatski državni arhiv.
38. Zbirka Matica br. 87 župa Garešnica 1858.–1878. Državni arhiv Bjelovar 296 87.
39. Zbirka Matica br. 90 župa Garešnica 1878.–1902. Državni arhiv Bjelovar 296 90.
40. Zbirka Matica br. 26 župa Čazma 1874.–1878. Državni arhiv Bjelovar 296 26.
41. Zbirka Matica br. 29 župa Čazma 1878.–1906. Državni arhiv Bjelovar 296 29.
42. Matica umrlih župe Bjelovar 1843.–1857. Hrvatski Državni arhiv.
43. Matica umrlih br. 303 župe Šandrovac 1858.–1880. Državni arhiv Bjelovar 296 303.
44. Matica krštenih br. 308 župe Šandrovac 1858.–1880. Državni arhiv Bjelovar 296 308.
45. Matica umrlih Židovske općine Bjelovar 1875.–1896. Državni arhiv Bjelovar.
46. Matica krštenih župe Zrinski Topolovac 1854.–1904. Državni arhiv Bjelovar 296 272.
47. Matica rođenih Židovske općine Bjelovar 1903.–1908. Državni arhiv Bjelovar.
48. Matica umrlih župe Rovišće 1858.–1896. Hrvatski državni arhiv.
49. Matica umrlih župe Rovišće 1897.–1920. Hrvatski državni arhiv.
50. Matica umrlih župe Rovišće 1921.–1938. Hrvatski državni arhiv.
51. Matica vjenčanih župe Bjelovar 1772.–1819. Hrvatski državni arhiv.
52. Matična knjiga umrlih župe Miklouš 1789.–1832. Hrvatski državni arhiv.
53. Matica rođenih Židovske općine Križevci 1852.–1908. Hrvatski državni Arhiv.
54. *Jakšeković Đ.* Prilog poznavanju zdravstvenih prilika u Novoj Rači i okolici krajem prve polovice 19. stoljeća. Muzejski Vjesnik 13. Gradski muzej Bjelovar, 1990; 40–43.
55. Matica rođenih župe Dubrava 1890.–1898. Državni arhiv Bjelovar 29669.
56. Matica krštenih župe Zrinski Topolovac 1884.–1904. Državni arhiv Bjelovar 296368.
57. Matica krštenih župe Rača 1806.–1819. Državni arhiv Bjelovar 296303.
58. Matica umrlih župe Garešnica 1770.–1833. Hrvatski državni arhiv.
59. Matica rođenih župe Ciglena 1848.–1857. Hrvatski državni arhiv.
60. Matica rođenih župe Ciglena 1810.–1847. Hrvatski državni arhiv.
61. Matica rođenih župe Rača 1709.–1752. Hrvatski državni arhiv.
62. Matica vjenčanih župe Rača 1711.–1791. Hrvatski državni arhiv.
63. Matica rođenih župe Cirkvena 1730.–1783. Hrvatski državni arhiv.
64. Matica rođenih župe Cirkvena 1784.–1811. Hrvatski državni arhiv.
65. Matica rođenih župe Cirkvena 1730.–1783. Hrvatski državni arhiv.
66. Matica umrlih župe Cirkvena 1758.–1829. Hrvatski državni arhiv.
67. Matica umrlih župe Cirkvena 1830.–1836. Hrvatski državni arhiv.
68. Matica umrlih župe Čazma 1754.–1833. Hrvatski državni arhiv.
69. Matica rođenih župe Čazma 1725.–1766. Hrvatski državni arhiv.
70. Matica rođenih župe Čazma 1769.–1811. Hrvatski državni arhiv.
71. Matica vjenčanih župe Čazma 1760.–1833. Hrvatski državni arhiv.
72. Matica umrlih župe Garešnica 1748.–1770. Hrvatski državni arhiv.
73. Matica rođenih župe Garešnica 1748.–1880. Hrvatski državni arhiv.
74. Matica vjenčanih župe Garešnica 1748.–1808. Hrvatski državni arhiv.
75. Matica rođenih župe Cirkvena 1683.–1745. Hrvatski državni arhiv.
76. Matica umrlih župe Cirkvena 1683.–1745. Hrvatski državni arhiv.
77. Matica rođenih župe Rača 1709.–1752. Hrvatski državni arhiv.
78. Matica umrlih župe Veliko Trojstvo 1735.–1736. Hrvatski državni arhiv.
79. Matica rođenih župe Veliko Trojstvo 1759.–1832. Hrvatski državni arhiv.
80. Matica rođenih župe Veliko Trojstvo 1832.–1857. Hrvatski državni arhiv.
81. Matica vjenčanih župe Veliko Trojstvo 1767.–1832. Hrvatski državni arhiv.
82. Matica umrlih župe Veliko Trojstvo 1736.–1832. Hrvatski državni arhiv.
83. Matica umrlih župe Veliko Trojstvo 1832.–1857. Hrvatski državni arhiv.
84. Matica umrlih župe Donji Mosti 1928.–1948. Hrvatski državni arhiv.
85. Matica rođenih župe Donji Mosti 1905.–1921. Hrvatski državni arhiv.
86. Matica rođenih župe Nevinac 1680.–1748. Hrvatski državni arhiv.
87. Matica umrlih župe Donji Mosti 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 29624.
88. Matica rođenih župe Donji Mosti 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 29650.
89. Matica rođenih župe Nevinac 1680.–1748. Hrvatski državni arhiv.
90. Matica umrlih župe Donji Mosti 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 29624.
91. Matica rođenih župe Donji Mosti 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 29650.
92. Matica rođenih župe Hercegovac 1858.–1877. Državni arhiv Bjelovar 296125.
93. Matica rođenih župe Hercegovac 1878.–1895. Državni arhiv Bjelovar 296126.
94. Matica umrlih župe Draganec 1878.–1910. Državni arhiv Bjelovar 29656.
95. Matica rođenih župe Draganec 1878.–1893. Državni arhiv Bjelovar 29658.
96. Matica umrlih župe Hercegovac 1878.–1905. Državni arhiv Bjelovar 296128.
97. Matica rođenih župe Veliki Grđevac 1878.–1894. Državni arhiv Bjelovar 296339.
98. *Brlić AE.* Kirurzi, liječnici i ljekarnici u bjelovarskim maticama XVIII. stoljeća. Liječ Vjesn 1950;72:41.
99. *Miculinić R.* Iz starije prošlosti bjelovarske bolnice. U: Medar M, Kudumija B. Bjelovarski zbornik 6. Matica hrvatska ogranak Bjelovar i Opća bolnica Bjelovar. Bjelovar, 2003;15–30.
100. *Berghofer M.* Povijest zdravstvene službe u Bjelovaru. Zbornik stručnih radova Medicinskog centra »Dr. Emilija Holik« u Bjelovaru. Povodom 125-godišnjice postojanja bolnice. Bjelovar. Medicinski centar Bjelovar, 1970; 7–69.
101. *Hajduković N.* Sto godina kirurgije u Osijeku. Kronologija 1895.–1995. Osijek, 1995.
102. *Piasek G.* Zdravstvo Varaždina do konca 19. stoljeća. HAZU. Zavod za znanstveni rad Varaždin, 1996.
103. *Hilpert C.* Mainzer Hebammen in früheren Jahrhunderten. Frauenbüro Mainz, 2005.
104. *Nikolić Z.* Gradska kultura u djelima Jurja Habdelića. Zbornik odsjeka povijesnih znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU 19. Zagreb, 2001;209.
105. *Lobmayer A.* Primaljstvo. Učevna knjiga za primalje. Kraljevska Hrvatska-Slavonska-Dalmatinska Zemaljska Vlada, Zagreb, 1898.
106. *Diklić D.* Povijest zdravstva u Bjelovaru. 250. obljetnica Bjelovara: izgradnja i razvoj 1756.–2006. Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Sažeci radova sa znanstvenog skupa, Bjelovar 2006; 26–27.
107. *Belicza B, Orlić D.* Hrvatski liječnički zbor. Predsjednici od 1874. do 2004. Hrvatski liječnički zbor, Zagreb 2004.
108. Tabelarni pregled pogledom na bolesti i na pomor po bolnicah tečajem godine 1877.–1888.
109. *Karlić N.* Nešto iz prošlosti bjelovarske bolnice. U: Medar M, Kudumija B. Bjelovarski zbornik 6. Matica hrvatska ogranak Bjelovar i Opća bolnica Bjelovar. Bjelovar, 2003;31–94.
110. Index librorum 1768 /I. Hofkriegsrates 1557–1848. Österreichisches Kriegsarchiv Wien.
111. K. und k. Militär-Lehrer Institut zu Wiener Neustadt 1859–1873. MS / Österreichisches Kriegsarchiv Wien.
112. *Standes liste K.* und k. Medizinisch Chirurgische Josefs Akademie Wien 1859.–1873/74. MS / Österreichisches Kriegsarchiv Wien.
113. *Grenz Infanterie Kreutzer Regiment 5.* und St. Georgen Regiment 6. Muster-liste, Revisions liste. DA ZM 54/217 (D-1431, D-1432, D-1433, D-1435). Hrvatski državni arhiv, Zagreb.